

Inleiding: ‘geloven’ in een seculiere wereld

Deze bundel vindt zijn oorsprong in het symposium dat de Wijsgerige afdeling van het Thijmgenootschap samen met de Afdeling katholieke theologie hield in september 2014 met de titel ‘Een open plek in de ziel. Geloven in een seculiere wereld’. Vanuit een veelheid aan disciplinaire invalshoeken – theologisch, filosofisch, sociologisch, historisch, e.d. – werd op dit symposium aandacht geschonken aan het thema van geloof en religie in de wereld van nu. De directe aanleiding van het symposium is de toenemende grenserving die men in onze cultuur kan waarnemen tussen geloof en ongelof, religieus en seculier, theïstisch en atheïstisch. Er wordt gesproken over ‘religie zonder God’ of ‘het religieuze na de religie’. Op de een of andere manier religieus zijn, aan religie doen, of ‘spiritualiteit’ zoals het vaak genoemd wordt, zonder dat er sprake is van expliciet godsgeloof en kerkelijke verbondenheid, is een zich verbreidend fenomeen. We leven in een tijd waarin het traditionele onderscheid tussen ‘gelovigen’ en ‘ongelovigen’ steeds minder relevant wordt, althans zijn scherpte aan het verliezen is. Het is waar: in de moderne westerse wereld hebben mensen massaal afscheid genomen van het geloof van hun (voor)ouders en gebroken met kerk en christendom. We leven in een ‘geseculariseerde’ samenleving. Maar daarmee is duidelijk de behoefte aan geloof en spiritualiteit niet komen te vervallen. Dat je niet gelooft in een god, maakt je nog niet per se tot een kale ‘atheïst’ die ook iedere vorm van spiritualiteit vaarwel heeft gezegd en ongevoelig is voor de diepe zeggingskracht van symbool en ritueel.

De aandacht van het symposium richtte zich op dit tussengebied tussen geloof en ongelof, een tussengebied van

allerlei spiritituele uitingsvormen die zich kenmerken door ambigüiteit en relatieve vormloosheid. Of hier 'iets' of in 'iets' geloofd wordt, is moeilijk vast te stellen. Het gaat eerder om een spiritueel beleven dat zich richt op diepere lagen van het menselijk bestaan waar ook kunst en poëzie uit putten, en dat zich moeilijk laat vastleggen in dogmatiek en organisatie.

Als titel van het symposium hadden we de suggestieve uitdrukking 'een open plek in de ziel' gekozen. Het bleek niet zo eenvoudig om precies de betekenis ervan te bepalen. Duidelijk is wat een open plek in het bos is, maar heeft de ziel van de mens ook een 'open plek'? Is dat dan wellicht een poëtische manier om te zeggen dat de mens *capax Dei* is, openstaat voor transcendentie? Maar hoe staat het met die 'open plek' in de mens als deze juist niet gedacht wordt als plaats waar God zich kan inschrijven in het bestaan van mensen en van zich kan laten horen? Is het dan een metafoor geworden voor een ontheemde religiositeit, een beeld van een onbepaalde religieuze gevoeligheid en ontvankelijkheid van de mens? Opvallend is de behoefte aan een nieuw vocabulaire rondom spiritualiteit, een vocabulaire dat woorden omvat als 'ziel', 'openheid', 'ontvankelijkheid', 'inspiratie', 'zin' en 'transcendentie'. Het lijkt bij die openheid te horen dat men niet bij voorbaat bepaalt waar die openheid op gericht is. De religieuze openheid van vandaag de dag is een openheid die zich 'open', dat wil zeggen onbepaald, 'in de vrijheid' wil houden, zich niet wil laten vastleggen in de (schijnbare?) helderheid van begrippen en stellingen. Het is een openheid die zich bij voorkeur niet in termen van een mogelijke waarheid of een weten wil definiëren, maar daardoor soms ook niet verder komt dan de sfeer van de beleving en goede bedoelingen. Dit wijst op een eigenaardige paradox van de moderne openheid: enerzijds wordt iedere vastlegging en bepaling vermeden om, zo te zeggen, de openheid 'open' te houden, anderzijds kan dat tot gevolg hebben dat de openheid terugvalt in de onmiddellijke beleving, die het vrijblijvend

maakt en er het karakter van een *lifestyle* religiositeit aan verleent.

Het woord openheid – zo onmisbaar om de hedendaagse vorm van religiositeit mee te karakteriseren – blijkt ongeneeslijk ambigu te zijn, en is misschien ook zo bedoeld. Het is een openheid die de stelligheid van zowel geloof als ongelooft verwerpt. Hoe moeten we dit nieuwe tussengebied tussen geloof en ongelooft duiden? Wat heet nog ‘gelooven’ als we niet langer in God geloven? De reflectievorm die past bij geloven in traditionele zin heet theologie; bij de nieuwe openheid voegt zich een reflectie die niet langer theologisch is maar eerder religiewetenschappelijk: ik ben geïnteresseerd in religie, ik voel me aangetrokken tot het religieuze, zegt men dan. Religie is... zingeving, een menselijke praktijk, zonder dat dit betekent dat de mens dit zelf ook in de hand heeft, precies weet wat hij doet en in zijn religieuze ontwerpen meester is van zichzelf; integendeel, zou men zeggen, religie heeft te maken met de ervaring dat de mens geen meester is van zichzelf, dat het leven hem van alle kanten overkomt, en overweldigt in verdriet en vreugde. Religie is geen verlengstuk van de rede, een soort periscoop waarmee we boven het wolkendek van onze eindigheid uit kunnen kijken en die ons een ‘bovennatuurlijk’ weten geeft. Misschien zijn dit ook maar karikaturen van een voorbije theologie. Maar opvallend is toch de kracht waarmee in de huidige academische bemoeienis met religie de idee van waarheid en weten wordt verworpen. Religie mag alles zijn als het maar geen kennis is, zo hoort men vaak; religie zou haar waarheidsclaim moeten opgeven. De traditionele preoccupatie van de theologie met de ‘doctrine’ wordt dan vervangen door een religiewetenschappelijke preoccupatie met *lived religion*, religie in haar concrete materialiteit.

Het thema van het symposium vond zijn oorsprong in discussies omtrent de huidige ‘geloofscrisis’. Het (christelijk) geloof verkeert naar algemene indruk in een crisis. Het traditionele geloof heeft voor velen zijn aannemelijkheid

en aantrekkingskracht verloren. Gezag, traditie en institutie hebben sterk aan betekenis ingeboet. Mensen vragen zich af wat 'geloof' kan toevoegen aan hun oprechte streven goed en verantwoordelijk te leven. De behoefte aan stilte en bezinning, aan verbinding en diepgang, blijft misschien onverminderd bestaan. Maar het onvermogen om de zin van het geloven, die we zouden kunnen omschrijven als de bereidheid om in te gaan op het appèl van Christus en zijn leven daarnaar te richten, te ervaren wijst op een fundamentele crisis, die we nog lang niet voldoende begrijpen.

De bundel opent met een tekst van Désanne van Brederode, die zij op het symposium als een column uitgesproken heeft. Zij geeft een kritisch-ironische schets van de hedendaagse vrije en vrijgevochten spiritualiteit en van het gevaar van het 'mooi weer' spelen dat haar bedreigt. Van Brederode noemt dit het 'droomhuis-in-de-bergen-gehalte' van de vrije spiritualiteit. De *feel good* spiritualiteit biedt bij mooi weer troost en comfort, maar geeft niet thuis als het menens wordt in de echte wereld, als de donkere wolken samepakken aan de hemel. Het probleem met veel hedendaagse New Age-achtige spiritualiteit, aldus Van Brederode, is dat deze niet goed raad weet met het echte kwaad. Een religie zonder God is veelal ook een religie zonder een zorgvuldig en niet-aflatend onderzoek naar het kwaad, een religie die daardoor volgens haar aan geloofwaardigheid inboet.

Een kritische houding tegenover hedendaagse vormen van ongebonden religiositeit spreekt ook uit de bijdrage van Stephan van Erp. 'Wat begonnen is als ontkerkelijking, geloofstwijfel of een zoekend, gelovig niet-weten, wordt tegenwoordig gecultiveerd als vrolijke openheid, of als compassie of (...) als ongebonden solidariteit.' De nieuwe vormen van religiositeit 'buiten verband' worden in het onderzoek van de godsdienstsociologen vaak gepresenteerd als de nieuwe werkelijkheid. Vindt het nieuwe

geloven plaats buiten de kerk? En betekent dit dan ook dat het geloof in de kerk zijn tijd gehad heeft? Aan de hand van een kritische bespreking van de vooronderstellingen en categorisering die aan het sociologisch onderzoek *God in Nederland* ten grondslag liggen, betoogt Van Erp dat de godsdienstsociologie niet goed in staat is alle nuances van de complexe werkelijkheid van godsdienstig geloof te meten. Met de sociologie alleen gaat het niet, we moeten terug naar de theologie. Wat de theologie te zeggen heeft over geloof laat Van Erp zien aan de hand van onder andere het document over de *Sensus fidei in het leven van de Kerk* van de Internationale Theologische Commissie. Wat in deze documenten over geloof naar voren komt is de verwevenheid van genade en vrijheid. Geloof is een vrij antwoord op de roep die van God uitgaat. Geloven heeft met overgave en vertrouwen aan Gods belofte te maken. Juist dit 'theologische' aspect van het van God uitgaand initiatief van liefde dreigt in de sociologische definitie van geloof als menselijke zingeving verloren te gaan. Misschien, zo stelt Van Erp aan het eind van zijn bijdrage, zijn we te snel met de conclusie dat onze spirituele pogingen tot zingeving iets met geloof te maken hebben.

In de volgende bijdrage van Rudi te Velde wordt de vraag naar de religie in de seculiere wereld gesteld vanuit het perspectief van de filosofie. Tussen de gelovige en de niet-gelovige staat de postmoderne figuur van de 'niets-gelovige'. De auteur wil door middel van een analyse van de figuur van de niets-gelovige een verheldering geven van het fenomeen van 'religie zonder God'. Uitgangspunt vormt een intrigerend citaat van de filosoof Hollak over de westerse mens die sinds de Verlichting van een gelovige tot een on-gelovige, en nu in de postmoderne Verlichting tot een *niets-gelovige* is geworden. De theïstische voorstelling van God als absoluut fundament en hoogste waarde is in onze cultuur problematisch geworden. Waar de metafysische theologie van vroeger de noodzaak affineerde van het bestaan van God als uiteindelijk fundament, is

deze eeuwenoude overtuiging dat ‘er een fundament moet zijn’ gaan wankelen in onze postmoderne ervaring van de ‘nietigheid’ (kwetsbaarheid) die ons bestaan doortrekt, een leven van eindige vrijheid zonder de garantie van een ultieme waarheid. Aan de hand van teksten van onder anderen de Franse filosofe Françoise Dastur wordt geanalyseerd wat dit betekent: te leven binnen de eindigheid als horizon van het bestaan.

Hoe moeten we in de publieke ruimte van de samenleving omgaan met de veelheid van religieuze en antireligieuze stemmen? Moeten religieuze uitingen in de publieke ruimte zoveel mogelijk geweerd worden, zoals sommigen bepleiten, of is het juist goed dat de publieke ruimte ‘ruimte’ biedt aan de feitelijke diversiteit van religieuze opvattingen van mensen? Deze vragen staan centraal in de bijdrage van Theo de Wit. De Wit beschrijft twee opvattingen van onze moderne democratie en van de publieke ruimte in die democratie. De ene opvatting ziet de publieke ruimte als de verlenging of uitvergrotting van de private ruimte; in de publieke sfeer geven individuen in woord en daad uitdrukking aan hun privé-overtuigingen. Volgens deze visie dragen bijvoorbeeld vrouwen met een hoofddoek hun private religieuze overtuigingen de publieke sfeer binnen. Binnen deze expressivistische opvatting zou men ervoor kunnen pleiten om de publieke ruimte zoveel mogelijk vrij te houden van alle religieuze en levensbeschouwelijke ‘expressies’. In de andere opvatting wordt de publieke ruimte niet zozeer gezien als middel om onze private overtuigingen uit te drukken, maar belangrijk is hier dat aan de feitelijke diversiteit aan ‘identiteiten’ in een samenleving een bepaalde vorm gegeven wordt die een collectieve omgang ermee mogelijk maakt. Volgens deze denkwijze is een religieus symbool niet zozeer een teken dat een private overtuiging weerspiegelt maar eerder een ‘vorm’ die het mogelijk maakt afstand te nemen van onze identiteiten en geloofsovertuigingen. Zo beschouwd werkt de publieke ruimte waarbinnen de diversiteit van

al dan niet religieuze identiteiten aan elkaar verschijnen eerder als een 'bliksemafleider'. De publieke ruimte moet de verschillende identiteiten de mogelijkheid bieden hun 'absoluutheid' enigszins te verliezen in een wederzijdse relativisering.

De volgende bijdrage van godsdienstsocioloog Erik Sengers bespreekt het verschijnsel van vrije en zoekende religiositeit buiten enig kerkelijk verband. Met name op basis van het sociologisch onderzoek *God in Nederland* geeft hij een beschrijving van deze groep van ongebonden maar spiritueel *angehauchte* mensen. Wat geloven ze, wat zijn hun kenmerken, en hoe groot is hun aandeel in het religieuze spectrum? Sengers opent met het initiatief van KRO-RKK in het najaar 2014 om in de media aandacht te vragen voor het feest van Allerzielen. Dit Allerzielenproject is in die zin opmerkelijk dat het van oorsprong een katholiek feest betreft maar nu in de publieke ruimte gepresenteerd wordt op enige afstand van zijn specifieke katholieke identiteit om mensen zo een publieke religieus-rituele context te bieden om hun dierbare doden te herdenken. Dit voorbeeld laat zien dat er ook in een tijd van secularisatie behoefte blijft bestaan aan collectieve ervaringen die ritueel worden beleefd en vorm gegeven, maar dan los van het kerkelijk instituut. Mensen gedragen zich blijkbaar wel religieus op sommige momenten, ook al zijn ze niet langer kerkelijk gebonden. Met behulp van de gegevens van het onderzoek *God in Nederland* beschrijft Sengers wat deze religieus ongebonden mensen geloven en wat hun sociale kenmerken zijn. Duidelijk is dat de religieuze kaart van Nederland drastisch aan het veranderen is. Er is sprake van een verschuiving van godsdienst en geloof naar spiritualiteit: individueel, lossere, combinerend, binnenwereldser. Moeten de traditionele religieuze organisaties (kerken) inspelen op deze nieuwe vormen van spiritualiteit? Sengers pleit ervoor dat de kerken bij hun traditionele leest blijven en niet te snel meegaan met de trend tot individualisering en keuzevrijheid op het gebied van zingeving.

Voor de vrije en geïndividualiseerde vormen van hedendaagse religieuze beleving en praktijken wordt vaak de term spiritualiteit gebruikt. De term spiritualiteit is in opkomst, hoe lastig het ook blijkt te zijn een eenduidige betekenis eraan toe te kennen. In zijn artikel 'Spiritualiteit – een spanningsvol begrip' verbindt Herman Westerink de populariteit van nieuwe begrippen als spiritualiteit, bestaansoriëntatie of zingeving aan het feit dat in deze tijd van 'het religieuze na de religie' de onderscheidingen tussen bijvoorbeeld geloof en ongeloof, theïsme en atheïsme aan het vervagen zijn. Er is behoefte aan nieuwe begrippen om het (post)religieuze landschap in kaart te brengen en zichzelf te positioneren binnen dat landschap, al dan niet ter onderscheiding van traditionele vormen van godsdienstigheid. Om iets meer greep te krijgen op de betekenis en het gebruik van het begrip spiritualiteit geeft Westerink er een historische verheldering van. Hij onderscheidt twee lijnen. De eerste is de ontwikkeling van *spirituality* in de Angelsaksische wereld, een notie die in de twintigste eeuw gebruikt ging worden in samenhang met de New Age-beweging en staat voor een spiritualiteit die wel gedefinieerd wordt als *sacralisation of the Self*. 'Spirituality' wordt hier nogal eens als opvolger van en alternatief voor 'religie' gezien. De tweede lijn in de betekenisontwikkeling van het begrip spiritualiteit is een met name Franse lijn die teruggaat op de mystiek en vroomheid van de zestiende en zeventiende eeuw. In het begin van de twintigste eeuw ontstaat er in Frankrijk opvallende aandacht voor spiritualiteit in de zin van het individuele geloofsleven; met name religieuze congregaties brengen het thema van de spiritualiteit naar voren, enerzijds als correctief tegen de rationalisering van de theologie, anderzijds ook vanuit de zorg om geloofsbeleving en doctrine bij elkaar te houden en te voorkomen dat de geleefde religie losraakt van de geloofsleer. De verschillende ontwikkelingen van spiritualiteit maken het in zijn hedendaags gebruik tot een spanningsvol begrip van, oorspronkelijk, christelijke spiritualiteit

(aandacht voor de individuele geloofsbeleving) die zich in toenemende mate verbindt met de seculiere variant van *spirituality*, in de zin van de sacralisering van het zelf, en waarbij dan de relatie met geloofsinhouden lossen en vager wordt.

Het ambigue tussengebied tussen geloof en ongelooft komt ook aan de orde in de bijdrage van Thomas Quartier, getiteld 'Aan geloof doen'. Quartier, liturgist en als oblaat verbonden aan de Willibrordsabdij te Doetinchem, benadert de thematiek van het moderne (on)geloof vanuit de ervaringen van gasten in het klooster die, vaak zonder zelf gelovig te zijn, uitnodigd worden om mee te doen aan de liturgische vieringen en opgenomen worden in de meditatieve sfeer van gebed en gezang. Het komt voor dat gasten aarzelen om op deze manier 'aan geloof te doen', omdat ze uitgaan van de veronderstelling dat geloven een instemming met bepaalde overtuigingen eist, een 'ermee eens zijn'; ook menen ze dat geloven een vaste en duurzame houding moet zijn. In het licht van deze begrijpelijke aarzelingen verklaart Quartier de basisgedachte van de liturgische spiritualiteit. Allereerst betreft het een praktijk, en geen idee dat je tevoren moet onderschrijven; en ten tweede is het liturgisch gebeuren iets dat nu plaatsvindt, ieder moment opnieuw voor iedereen die er ontvankelijk voor is. Tegen geloven als 'weten' houdt Quartier een pleidooi voor liturgisch handelend geloof, een geloof dat ontstaat waar de gasten worden 'meegenomen om te bidden' en zich in een open en ontvankelijke houding laten meenemen. Zo wordt de aanwezigheid van een vaste overtuiging in het hoofd van mensen gerelativeerd. Van geloven kan men ook spreken waar mensen met eerbied en ernst deelnemen aan ritueel handelen en geraakt worden door de betekenis die in dit handelen tot stand komt. Wel moet dit handelend geloof voortkomen uit en gepaard gaan met een houding van openheid. Spiritualiteit betekent een ontvankelijkheid die in het handelen ontstaat. Als we dus kijken naar de liturgische spiritualiteit in het klooster, en wat

het betekent voor gasten om daarin te participeren, dan is het niet zozeer een kwestie van al dan niet gelovig zijn, als vaste overtuiging; het gaat veeleer om wat er *gedaan* wordt en welke *houding* dat teweegbrengt. Dit aan geloof doen vanuit een gepaste houding van ontvankelijkheid kan iemand in een situatie brengen die men in het voetspoor van Benedictus ‘zoekend geloof’ kan noemen.

Leven we in een tijd van geloofscrisis? Temidden van alle sociale en culturele ontwikkelingen die de mogelijkheid van geloof en godsdienst raken zal het aspect van de geloofscrisis, hoe men deze ook precies zou willen diagnosticeren, zeker een rol spelen. Het lijkt alsof men in deze tijd weinig geloof heeft in het geloven. Om beter grip te krijgen op de huidige geloofscrisis is een analyse van de act van geloven geboden. In zijn bijdrage stelt Damiaan Meuwissen zich deze analytische verheldering van de geloofsact tot doel. Hij laat zich daarbij inspireren door de Duitse theoloog Christoph Böttigheimer, auteur van het recent verschenen boek *Glauben verstehen*. Wat verstaan we onder geloven? Meuwissen wijst op drie aspecten: het gaat om een voor waar aannemen, niet op grond van inzicht, maar op grond van vertrouwen in de getuigenis van een persoon waaraan men gezag toekent, en als derde aspect is het geloven gericht op een openbaring. Aan de hand van de definitie die Augustinus geeft van geloven – denken met instemming – werkt Meuwissen de verschillende aspecten van de geloofsact nader uit. Hij benadrukt daarbij dat geloven niet iets irrationeels is, maar als act wortelt in de rede, de *Vernunft*, zoals hij het onder verwijzing naar een Duitse filosofische traditie noemt. Geloven is een uiting van de menselijke rede, maar sluit ook een wilsmoment van beslissing en persoonlijk engagement in. Een eenzijdige rationele benadering van het geloof als het voor waar aannemen van allerlei geloofsinhouden moet gecorrigeerd worden door ook oog te hebben voor geloven als persoonlijke relatie tot God en als existentiële inzet. Voorts schenkt Meuwissen ook aandacht aan de intentionaliteit

van geloven als geestelijke act. Als geestelijke act, zo be-
toogt hij, is de geloofsact ook bewust van zichzelf; dit zich-
zelf bewust zijn van de geloofsact drukt zich in reflexieve
oordelen uit, wat men moet begrijpen als het articulerend
en formulerend uitspreken in oordelen wat het directe ge-
loof behelst. Zo bezien is het (christelijk) geloven ook een
activiteit, niet een onmiddellijkheid waar de persoon in
blijft staan, maar een voortgaand proces van reflecteren en
formuleren. Ten slotte wijst Meuwissen nog op het sociale
en liturgische aspect van geloven. Geloven is niet louter
een innerlijke en individuele act, het wordt ook emotio-
neel beleefd in gemeenschappelijke uitdrukkingsvormen.
Geloven doe je niet alleen, het veronderstelt en eist een ge-
meenschap van gelovigen, om het belijden van het geloof
te kunnen vieren én om het geloof als heilbrengend mo-
ment met anderen existentieel te beamen en vast te stellen.

De in dit boek opgenomen bijdragen zijn alle zeer verschil-
lend. Er is niet sprake van een eensluidende analyse en
diagnose van de ‘situatie van het geloof’ in de huidige tijd,
noch is er zoiets als een gemeenschappelijke boodschap.
In alle bescheidenheid biedt dit boek – dankzij de visie en
deskundigheid van de auteurs – een aanzet tot verhelde-
ring van verschuivingen die in onze cultuur plaatsvinden
op het vlak van geloof, religie, spiritualiteit. Men spreekt
sinds jaar en dag van een ‘terugkeer van de religie’, maar
het is zeker geen terugkeer naar wat ooit geweest is. Meer
dan ooit is religie een soms wat verwarrende naam voor
de versnipperde veelvuldigheid van praktijken, houdingen,
symbolen, verlangens, die samen een gevarieerd en breed
spectrum vormen van vrijblijvende *feel good* spiritualiteit
tot authentiek geloofsengagement.

Tot slot nog een opmerking over de afbeelding op het om-
slag. Het betreft een foto van een steenachtige kust met uit-
zicht op zee, gemaakt op het eiland Iona. Iona staat bekend
als het eiland van oude monastieke en spirituele tradities,

die ook nu nog spiritueel zoekende mensen van heinde en ver weet te trekken. In het natuurlandschap van kust en zee heeft de fotograaf een speelgoedeend geplaatst... misschien een speelse verwijzing naar de aanwezigheid van de mens die niet geheel opgaat in de natuur, een 'vreemde eend' in het geheel blijft.